ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ГЕТЬМАНСЬКИХ РЕЗИДЕНЦІЙ БАТУРИНА

Проф. Зенон Когут (директор КІУС),
Д-р Володимир Мезенцев (КІУС),
Д-р Володимир Коваленко (Чернігівський університет),
Юрій Ситий (Чернігівський університет)

Спеціяльно для «Гомону України»

Директор Канадського Інституту Українських Студій та голова Батуринського проєкту проф. Зенон Когут виступає перед студентами, учасниками розкопок у Батурині.

На жаль, маштабні реконструкції архітектурних і оборонних споруд XVII-XIX ст. та будівництво скульптурних пам'ятників українським гетьманам і козакам у м. Батурині Чернігівської области, які проводились там щедрим державним коштом за сприянням кол. президента України Віктора Ющенка, припинились у 2010 р. Субсидія на торішні розкопки Батурина від Чернігівської обласної адміністрації (голова д-р Володимир Хоменко) була значно скромнішою, ніж президентські ґранти на археологічні досліди міста у 2008-09 рр. Незважаючи на ці фінансові обмеження та політичні зміни в Україні, наша українсько-канадська археологічна експедиція плідно продовжила пляномірні щолітні розкопки гетьманської столиці головне завдяки щедрій і стабільній підтримці академічних спонсорів та приватних жертводавців у Канаді та ЗСА.

Вже десять років історико-археологічне вивчення Батурина спонсорує Програма Дослідження Східньої України ім. Ковальських при Канадському Інституті Українських Студій (КІУС) в Едмонтоні й Торонті, Наукове Товариство ім. Шевченка в Америці (НТШ-А) та Понтифікальний Інститут Середньовічних Студій Торонтського університету. Провідний історик козацько-гетьманської держави, директор КІУСу та Програми Ковальських, проф. Зенон Когут очолює цей проєкт. Голова НТШ-А проф. Орест Попович є його патроном та академічним дорадником.

Дослідники Батурина щиро дякують за ґранти та дотації, які надали на розкопки міста та підготовку публікацій у 2010-11 рр. "The John and Mary A. Yaremko Foundation", Головна Управа та Комітет Гуманітарної Допомоги Ліґи Українців Канади (голова Крайової Управи д-р Олег Романишин), Крайова Управа Ліґи Українок Канади (голова Христина Бідяк), Дослідний Інститут «Україніка» (президент мґр Орест Стеців), Фундація "Прометей" (голова мґр Марія Шкамбара), Фундація Кредитової Спілки "Будучність" (голова ради директорів Орест Коструба, персонально Христині Бідяк та Галині Винник), Українська Кредитова Спілка (головний управитель УКС та президент УНО Тарас Підзамецький), Асоціяція Українських Вчителів Канади (персонально Кароліні Малецькій), Рада у Справах Культури СКУ (голова Анна Кісіль), український ресторан «Золотий Лев» (власниця Анна Кісіль) та "St. Barbara's Pharmacy Ltd." (власники Омелян та Зеня Хабурські) у Торонті, Меморіяльний Фонд ім. Марусі Онищук та Іванка Харука при КІУС (засновник Петро Малофій, Едмонтон), Фонд "Поміч Україні" у Монтреалі (голова Богдан Баб'як), Фонд Катедр Українознавства при Гарвардському університеті (директор д-р Роман Процик, Філядельфія), Українсько-Американська Асоціяція Університетських Професорів (президент проф. Любомир Винар), Українська Православна Церква у Америці та Фундація Альбертського університету в ЗСА, Чікаґо.

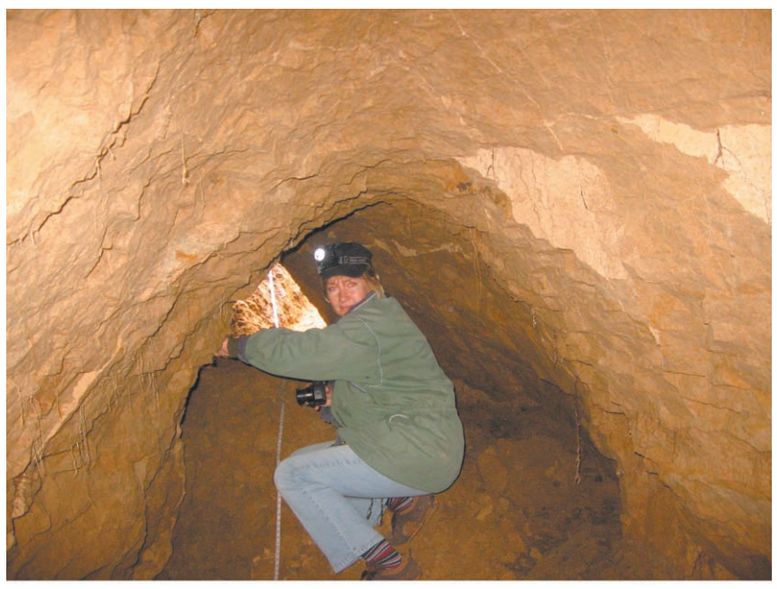

Дослідження підземного ходу на цитаделі у 2008 р. Світлина В. Коваленка.

З пошаною оприлюднимо імена численних приватних осіб у Канаді та Америці, які пожертвували на Батуринський археологічний проєкт минулого і цього року. Це є вельмишановні проф. Зенон Когут, проф. Богдан Медвідський (Альбертський університет), Марія Бреннейс (Едмонтон), Петро та Джін Міхайлишини (Вінніпеґ), Іван й Христина Іванчишини, д-р Юрій Іванчишин та д-р Вільгельміна Дегрот, д-р Марія Фішер-Слиж, Зоя Гуцуляк, Олена Негрич, мґр Анна Троян, д-р Ярослав О. Шкляр, Андрій Малецький та Дарія Малецька-Ґріффін, Євгенія Хімчак, Оксана і Ярослав Соколики, Леонід Ліщина, Мирослав та Дарія Дяковські, Валентина Тібо, д-р Ернест Еващук, Ніна Чиж, Богдан і Олександра Бульчаки, адв. Богдан Жаровський, Ірина Бойко-Паар, Василь Мойсяк, Іван та Наталя Ємці, Ольга та Лі Янчули, Рома Янчінська (у світлу пам'ять її вуйка Вальдеміра Янчінського), Орест і Тетяна Джулинські, письменниця Лідія Палій, Галина, Олена та Роман Кудла, Роман і Дарія Пільків, Адріянна й Микола Цьомкало, Стефанія та Михайло Ходан, Марія Підкович, Мирон Дилинський, Рая Юхименко, Юрій, Леся та Людмила Шанти і Тереза Стадник (Торонто), Люба Левицька (Монтреаль), Лаврентія Туркевич (Нью-Йорк), Наталя Гончаренко, Оксана Лобачевська, Олена Галкович (Бавнд-Брук, Нью-Джерзі), Лаура-Лариса Заїка, Оксана Ванчицька-Ворох, Марта Д. Шиприкевич, Богдан Корзеньовський (Філядельфія), Катерина Васильченко (Деві, Фльоріда). Більшість з названих організацій, фундацій, кредитівок, компаній та високоповажних доброчинців підтримують розкопки у Батурині багато років.

З особливою приємністю відзначимо вельмишановних поетесу Володимиру Василишин (літературний псевдонім Міра Гармаш) з роду славнозвісного гетьмана запорозького козацтва Михайла Дорошенка (1623-28 рр.) та її чоловіка митця Романа Василишина з Філядельфії за їх надзвичайно щедрий гетьманський дар на розбудову цього проєкту.

Користуємось нагодою щиро подякувати голові НТШ Америки у Нью-Йорку проф. Орестові Поповичеві та провідникові осередку товариства в Філядельфії д-р Ярославові Заліпському за запрошення д-р Володимира Мезенцева доповісти членам НТШ-А про архітектурні реконструкції Запорізької Січі, Чигирина і Батурина та розкопки Мазепиної резиденції 2010 р. у лютому. Дуже дякуємо директорці Українського Музею ім. Патріярха Мстислава при Українській Православній Церкві у ЗСА в м. Бавнд-Бруці, Нью-Джерзі, Наталі Гончаренко за чудову організацію і рекляму там лекції В. Мезенцева про десятилітнє вивчення старожитностей Батурина, а також голові відділу ім. св. Княгині Ольги Союзу Українок Канади при катедрі св. Володимира у Торонті мґр Анні Троян за гарну організацію там презентації цього лектора про останні археологічні відкриття в столиці Гетьманщини у лютому та березні.

Голова Наукового Товариства ім. Шевченка в Америці та патрон Батуринського проєкту проф. Орест Попович.

Слід відзначити працівника Центру ім. Петра Яцика у Бібліотеці Робартс Торонтського університету Василя Сидоренка за його цінні бібліографічні, наукові, редакторські й технічні консультації і допомогу В. Мезенцеву в дослідженнях Батурина, підготовку електронних ілюстрацій для публікацій і лекцій та комп'ютерних реконструкцій Мазепиної резиденції та її декоративних деталів. З вдячністю згадаємо відомого колекціонера творів українського мистецтва і літератури Леонарда Кравчука (Вінніпеґ), який багато років збирає і пересилає йому важливі статті та ілюстрації з історії й культури козаччини з інтернету, власної бібліотеки та колекцій.

Особлива подяка належиться редакції «Гомону України» (Софії Сосняк і Михайлові Гуцманові), її головному редакторові д-р Олегові Романишинові та президентові Дослідного Інституту "Україніка" мґр Орестові Стецеву за їх активну підтримку Батуринського проєкту в громаді, важливі рекомендації, публікації великих і багато ілюстрованих статтей про розкопки Мазепиної столиці на сторінках цієї авторитетної газети та зразкову організацію й рекляму публічних доповідів на таку тему в Українському Культурному Центрі Торонта. Мґр О. Стеців коштами від «Україніки» фундує дорогу пересилку до Торонта та Києва нових книг з історії та археології Батурина і розповсюджує їх серед бібліотек, вчених і широкої громадськости діяспори та України.

* * *

Скорочення фінансування українською державою розкопок у Батурині змусило зменшити на третину число учасників нашої археологічної експедиції та обсяг польових досліджень 2010 р. у порівнянні до максимальних розмірів експедицій 2008-09 рр. Минулого літа в розкопках Батурина брало участь біля 100 студентів та науковців з університетів, музеїв і заповідників Чернігова, Ніжина, Києва, Батурина, Глухова, Сум, Харкова, Львова, Кам'янця-Подільського, Чернівців, Кіровограду, Мелітополя (Україна), Торонта та Едмонтону (Канада).

Портрет гетьмана України Івана Мазепи з його гербом з Літопису С. Величка, 1720 р.

Керівником Батуринської експедиції є завідувач катедри історії та археології України Чернігівського національного педагогічного університету ім. Тараса Шевченка (ЧНПУ) д-р Володимир Коваленко, а його заступником – старший науковий співробітник катедри археолог Юрій Ситий. Декан історичного факультету Чернігівського університету та директор Інституту історії, етнології та права ім. О. Лазаревського при ЧНПУ, відомий історик Гетьманату, проф. Олександер Коваленко надає цінну допомогу в організації та комплектуванні Батуринської експедиції та виданні її здобутків. Він сприяє праці Батуринського Національного історико-культурного заповідника, проведенню там наукових конференцій і публікації їх доповідей. Під керівництвом та за редакцією проф. О. Коваленка підготовлено і опубліковано збірник документів і матеріялів *Батурин: сторінки історії* (Чернігів, 2009). Там надруковані важливі писемні джерела з історії міста та вибірки з наших звітів

Поетеса Володимира Василишин. Малюнок її чоловіка Романа Василишина. Обоє є щедрі благодійники Батуринського проєкту.

про його розкопки та дослідження архітектурних пам'яток 1995-2009 рр.

Голова науково-дослідного відділу Глухівського національного історико-культурного заповідника мґр Юрій Коваленко проводив археологічні розвідки на терені колишньої садиби Мазепи у Батурині з використанням американського металошукача. Співпрацівник Батуринської експедиції, історик та художник Сергій Дмитрієнко (Чернігів) у співавторстві з д-р В. Мезенцевим виконав серію мальованих та комп'ютерних реконструкцій Мазепиного подвір'я, палацу та його керамічних прикрас для наших видань. Завідувач відділу археології Київської Руси Інституту археології Національної академії наук України, член-кореспондент НАНУ Олександер Моця представляє свій заклад на розкопках Батурина та є консультантом експедиції.

Керівник Батуринського проєкту проф. З. Когут не тільки спромігся зберегти його під час світової фінансової кризи, від якої потерпів КІУС, а навіть набагато збільшив фонди проєкту в 2010-11 рр. Він визначає напрям історико-археологічних досліджень Батурина, інспектує наші розкопки, виступає з промовами перед їх учасниками та допомагає широко розповсюджувати по світу інформацію про археологічні відкриття у гетьманській столиці в авторитетних пресових повідомленнях та *Бюлетені/Newsletter* КІУСу.

Д-р Володимир Мезенцев є науковим працівником цього інституту і виконавчим директором Батуринського проєкту від канадської сторони та співкерівником розкопок Батурина. Знаний канадський історик Київської Руси проф. Мартін Дімнік (Понтифікальний Інститут Середньовічних Студій, Торонто) завідує фондом, що збирає його установа на розкопки Батурина. Він бере участь в історико-археологічних дослідах міста княжої доби та публікації матеріялів проєкту в Канаді й Україні.

Докторант-фолкльорист турецького походження Гусеїн Ойлупінар з Альбертського університету в Едмонтоні бере участь у батуринських розкопках з 2009 р. Він студіює спадщину україн-

☛ *Історико-арх. ... стор. 4*

Реконструйовані дерево-земляні укріплення цитаделі фортеці Батурина з дерев'яною церквою св. Воскресіння та мурованими гетьманською резиденцією й скарбницею XVII ст. на її подвір'ї.
Фото з повітря (Батуринський заповідник) та ззовні (В. Мезенцев), 2010.

ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ГЕТЬМАНСЬКИХ РЕЗИДЕНЦІЙ БАТУРИНА

Копія портрета гетьмана Кирила Розумовського XVIII ст. з його палацу-музею у Батурині. Національний історико-культурний заповідник "Гетьманська столиця".

➥ *Продовження з стор. 3*

ського козацтва в історичній пам'яті та надрукував два есеї про вивчення й відродження козацько-гетьманських традицій у Батурині за роки незалежности в збірках студентських праць Чернігівського університету 2010-11 рр.

* * *

У 1669-1708 рр. Батурин був столицею козацької держави і пережив золоту добу свого політично-адміністративного, економічного, демографічного й культурного розвою. Місто досягло зеніту за блискучого правління гетьмана Івана Мазепи (1687-1709 рр.). Там знаходилась головна резиденція гетьманів, урядові канцелярії, садиби вищих службовців й старшин/офіцерів козацького війська. За Мазепи в Батурині процвітали широкі комерційні й культурні контакти з Західньою і Східньою Европою, художні ремесла, будівництво мурованих й дерев'яних сакральних, світських та оборонних споруд. Вони розвивались на самобутніх народніх традиціях під впливом бароккової архітектури, фортифікації й мистецтва Литви, Польщі та особливо Києва й Чернігова, найстарших і найбільших міст центральної України.

Гетьманська столиця була значним релігійним центром. У місті та околицях існувало близько 40 церков і каплиць та знаменитий Крупицький чоловічий монастир і скит й Новомлинський дівочий монастир.

1708 р. Мазепа у союзі зі Швецією виступив проти зростаючої контролі Москви над козацькою Україною. Цар Петро I послав 20 тисяч війська на чолі з фельдмаршалом Олександером Меншиковим оволодіти повсталим Батурином до підходу шведсько-української армії. 2 листопада того року після кількаденної облоги російське військо захопило, пограбувало і спалило місто дотла й вигубило його залогу та мешканців, загалом близько 14 тисяч. Кількість жертв Батуринської трагедії є ледве не найбільшою серед людських втрат у битвах Північної війни (1701-21 рр.). Тотальне знищення одного з великих українських міст разом з населенням, розорення його церков, монастирів та навколишніх сіл мало більш каральну, ніж мілітарну ціль і відбулось не стихійно, а цілеспрямовано за письмовим наказом царя Меншикову. Антимосковські визвольні змагання Мазепи придушувались жорстоким терором і репресіями для залякання і деморалізації непокірного гетьмана, його соратників та вірних підданних у Гетьманщині й на Запоріжжі. Результати розкопок Батурина переконливо підтверджують і суттєво доповнюють писемні відомості та народні перекази про масову загибель цивільного населення під час масакри й пожежі міста та руйнацію храмів у його фортеці нападниками в 1708 р.

На основі об'єктивної аналізи цих писемних та археологічних свідчень провідні історики Росії визнали у 2008 р. факт масової різанини міщан Батурина без огляду на стать і вік військом царя Петра. До них насамперед належить видатний мазепознавець, директорка Центру дослідження історії України Санкт-Петербурзького державного університету проф. Тетяна Таїрова-Яковлева. Д-р В. Коваленко підготував важливі праці, де арґументовано критикуються спроби деяких сучасних російських істориків тенденційно заменшити вищевказані людські втрати та період запустіння Батурина. У світлі останніх історико-археологічних досліджень там детально розглядаються штурм і погром міста 1708 р., їх тяжкі наслідки та інші дискусійні питання про падіння Мазепиної твердині. Таку статтю В. Коваленка англійською мовою буде оприлюднено цього року в матеріялах міжнародньої конференції «Полтава 1709», що готує до друку Український Дослідний Інститут Гарвардського університету, а його подібний україномовний есей з'явиться в журналі «Український історик», виданні Острозької академії.

Археологічні джерела не лишають сумніву в тому, що основна територія Батурина в межах спаленої фортеці та цитаделі півстоліття стояла у руїнах, згарищах і пустці. У цей період небагатьом батурянам, котрим пощастило втекти чи сховатись під час розгрому міста, та новосельцям дозволялось селитись лише на слободах і передмістях поза фортецею. Царську заборону відроджувати покарану Мазепину столицю було скасовано за правління останнього гетьмана Лівобережної України Кирила Розумовського (1750-64 рр.), який повернув Батуринові статус столиці козацької держави.

Він відбудував місто і спорудив там свій розкішний палацово-парковий ансамбль 1799-1803 рр. та дві муровані церкви у стилі клясицизму. Після завершення реставрації у 2009 р. цей палац-музей приваблює тисячі туристів. Матеріяли розкопок залишків двох цегляних фліґелів садиби Розумовського та поховань жертв московської навали на її подвір'ї, проведені нашою експедицією у 2005-06 рр., щойно опубліковані В. Коваленком, В. Мезенцевим та Ю. Ситим у виданні Чернігівського університету. Зокрема, вони показують, що Меншиков перебив не тільки оборонців та мирне населення фортеці, а і мешканців неукріплених передмість Батурина.

Після смерти Кирила Розумовського у 1803 р. Батурин поступово занепав й втратив міські риси і дотепер лишається напіваґрарним поселенням. 2009 р. президентським наказом колишній гетьманській столиці подаровано адміністративний статус міста на вшанування її визначної ролі в історії України та 300-річчя Батуринської трагедії.

Гетьмани Дем'ян Многогрішний (1669-72 рр.), Іван Самойлович (1672-87 рр.) та Мазепа у перше десятиліття його правління мали центральну резиденцію у цитаделі-замку батуринської фортеці. Остання займала площу 26.4 га, а цитадель — 1.3 га. Їх укріплення складались з потужних ровів, валів з бастіонами, дубових стін, веж і брам, що звели за польського панування на Чернігівщині у другій чверті XVII ст. та поновили й підсилили у гетьманську добу до правління Мазепи. Оборонні та інші споруди фортеці й цитаделі були спалені у 1708 р. і їх рештки досліджуються археологами. В останній статті В. Коваленка детально розглядається мініятурне зображення батуринської фортеці у порівнянні з матеріялами її розкопок.

У північній частині цитаделі вони розкопали залишки великого дерев'яного одноповерхового будинку розміром 26 х 21 м з двома ґанками, ґалерією та цегляними кахляними печами. Вірогідно, цю гетьманську резиденцію заснував Многогрішний після 1669 р. і перебудував й розширив Мазепа між 1687 р. та 1700 р.

На північ від неї експедиція відкрила підземний хід, що веде за межі цитаделі до схилу берега р. Сейм, та місце, де стояла дерев'яна Воскресінська церква, фундована Мазепою. Імовірно, їй передував раніший дерев'яний замковий храм.

2008 р. на державне замовлення київські та львівські реставратори реконструювали у натурі дерево-земляні укріплення та вказані споруди на подвір'ї цитаделі за стилем українського барокко, проте у дещо зменшеному й спрощеному вигляді, ніж визначили археологічні дослідження їх решток. На південь від гетьманських покоїв вони здогадно (за аналогіями) відтворили архітектурний дизайн мурованої державної скарбниці на місці ще неідентифікованої розібраної цегляної будови XVII ст.

За описом Батурина 1726 р., Мазепа мав у замку муровану військову канцелярію. Поруч стояли дві малі кам'яниці коменданта батуринського замку Самійла Целюрика. Сподіваємось знайти підмурки цих споруд у ході подальших розкопок.

На цвинтарі Воскресінської церкви у цитаделі розкопано найбільше могил і непохованих решток жертв нападу 1708 р. Археологічні дослідження, проведені там у 1995-2008 рр., показують, що приблизно 100 поховань належать переважно дітям та жінкам, які втратили життя під час різанини та пожежі гетьманської столиці. На багатьох кістяках виявлені сліди насильницької смерти. Кістяк поневіченого дорослого чоловіка разом з осколками чавунного ядра та мушкетними кулями знайшли у рові цитаделі. Поховання поважної духовної особи у склепі та заможного підлітка, сучасників Мазепи були пограбовані та навмисно зруйновані мародерами; їх кістки викинули з домовин. Експедиція збирається продовжити дослідження цього цвинтаря улітку.

У другій половині 1690-х рр. Мазепа переніс свою головну резиденцію з цитаделі на околицю Гончарівку, що розташована за 2 км на південний схід від батуринської фортеці. З північного сходу новий гетьманський двір захищали кручі високого берега Сейму та рівчак з північного заходу. З заходу і півдня гетьман укріпив садибу валом висотою 2-2,4 м і шириною у підошві 9-12 м, ровом до 3 м глибини і коло 6 м завширшки та п'ятьма бастіонами. Це городище має полігональне плянування з п'ятьма кутами. Таке плянування та фланкуючі бастіони були запозичені з ранньомодерної европейської фортифікації. Площа в межах валів Гончарівки — коло 9 га — майже втричі менша за територію батуринської фортеці. Гончарівські вали і рови також були меншими, ніж дерево-земляні оборонні споруди фортеці й цитаделі міста XVII ст.

Археологічні дослідження валів і бастіонів Гончарівки у 1995 р. та 2009-10 рр. встановили, що вони були чисто земляними і не мали зрубних внутрішніх конструкцій та традиційних стін і веж на валах. Також не виявлено штучних укріплень вздовж схилів берега і рівчака. Можливо, Мазепа не мав часу і ресурсів звести дерев'яні стіни навколо своєї заміської резиденції через його нескінченні походи на Правобережжя та виснажливе будівництво ґрандіозної Печерської фортеці у Києві, найбільшої в Україні на початку XVIII ст.

Археологи не знайшли на Гончарівці слідів військових дій та людських решток. Вірогідно, царське військо зайняло цю гетьманську садибу з незавершеними укріпленнями без бою. Частина її мешканців, слуг та охорони, особливо наближені до Мазепи старшини такі, як полковник Дмитро Горленко, пішли з ним до шведської армії. Решта, мабуть, перейшла з Гончарівки до міцнішої батуринської фортеці і там розділила трагічну долю її захисників, як замковий священик о. Василь Песковий. Про названих мешканців цієї околиці розповімо нижче.

У палаці Мазепи на Гончарівці знаходились його приватні покої, заля для рецепцій, багаті бібліотека та зібрання картин і антикварної зброї. Літописи й документи повідомляють, що гетьман влаштовував там наради і бенкети з полковниками й урядовцями, святкування Великодня з щорічними з'їздами козацької верхівки, приймав послів французьких і польських королів та сербських єпископів. У його резиденції служили два німецькі лікарі, аптекар-перекладач з німецької, кілька італійських майстрів та слуги-поляки («гетьманського двору люди»), які використовувались також для охорони і зносин з союзними магнатами Речі Посполитої. Для розваги Мазепи і його гостей там грала західня музична капеля. Охороняло садибу 300 піших мушкетерів сердюцького полку, що наймались з українців та іноземців і утримувались гетьманом.

Очевидно, у цьому мурованому палаці зберігався його архів, який Меншиков захопив і вивіз до Росії для слідства над «Мазепиною зрадою». Проф. Т. Таїрова-Яковлева знайшла тисячу листів і документів Мазепи з батуринського архіву в архівних сховищах Петербурґу і опублікувала їх за підтримкою КІУСу.

На гончарівській резиденції розміщувалась державна скарбниця («скарбець»), де, зокрема, зберігались клейноди генеральних посадовців Гетьманату. За твердженнями тогочасних шведських, польських і французьких авторів, Мазепі вдалось десь сховати і вивезти свої незліченні скарби після розгрому Батурина до шведського війська.

У листах до Мотрі Кочубей він згадує, що його кохана втекла з дому до Мазепиного «покою мурованого» у 1704 р., але гетьман в ім'я християнської моралі і честі повернув дівчину до батьків.

Археологічні дослідження залишок гончарівського палацу в 2009-10 рр. свідчать, що його пограбували і спалили царські війська у 1708 р. Відтоді споруда стояла у запустінні, поступово руйнувалась і розбиралась на цеглу протягом XVIII-XX ст.

Минулого літа археологи майже закінчили багаторічні розкопки фундаментів та розвалів стін палацу і підготували нові поточнені плян та комп'ютерні реконструкції його екстер'єру. За останніми архітектурно-археологічними дослідами, палац Мазепи мав глибокий підквадратний склепінчастий підвал з чотирма кімнатами, три наземні поверхи, ймовірно, з дерев'яними перекриттями, мансарду/аттік з вальмовим дахом із заломом та вертикальну центричну симетричну об'ємно-просторову композицію. Разом з підвалом і мансардою споруда мала п'ять поверхів.

З півночі до основного об'єму палацу відпочатку прибудували прямокутне цегляне службове приміщення. В його підвальному ярусі археологи виявили рештки коридору, комори і сходів. У наземній частині прибудови також могли розміщуватись сходи на верхні поверхи палацу. Разом із прибудовою його довжина становила біля 20 м і ширина 14.5 м. На ті часи це була велика житлова споруда.

☛ *Історико-арх. ... стор. 9*

Реставрований палац К. Розумовського з бічними фліґелями у Батурині (1799-1803 рр.). Фото з повітря (Батуринський заповідник) та головної фасади (В. Мезенцев), 2010 р.

Чоловий та бічний фасади палацу К. Розумовського. Фото В. Мезенцева, 2010 р.

Розкопки розвалів стін цегляного палацу Мазепи на Гончарівці у 2010 р. Світлини В. Мезенцева.

Фраґмент гетьманської бронзової гармати, підірваної московським військом у 1708 р. і знайдений на Гончарівці. Археологічний музей Батуринського заповідника, світлина А. Конопацького.

ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ГЕТЬМАНСЬКИХ РЕЗИДЕНЦІЙ БАТУРИНА

➥ *Продовження з стор. 4*

Палац мав типовий зовнішній пластичний декор західнього барокко. Поверхи відокремлював і завершував антаблемент з профільованими карнизами. На думку В. Мезенцева, чисельність різноманітних форм керамічних профільованих карнизних бльоків палацу, знайдених 2009-10 рр., підкріплює уявлення більшости дослідників про його багатоповерховість. Вікна були облямовані лиштвами з трикутними й лучковими сандриками. Чільну фасаду вінчав трикутний фронтон, а наріжжя стін кожного ярусу прикрашали цегляні колони чи півколони на п'єдесталах з керамічними профільованими базами та кам'яними різьбленими капітолями композитного ордеру. За визначенням В. Мезенцева, палац Гончарівки побудували й оздобили загалом за стилем зрілого віленського (вільнюського) барокко, збагаченого характерними декоративними елементами архітектури Києва XVII-XVIII ст.

Такими є знайдені археологами фраґментовані напівсферичні мископодібні керамічні деталі з рельєфними розетками, вкриті багатобарвною поливою/емаллю. Ю. Ситий ґрунтовно дослідив уламки цих деталів, встановив їх діяметр приблизно 32-35 см, виділив п'ять орнаментальних типів та намалював первинні чорно-білі реконструкції. С. Дмитрієнко та В. Мезенцев підготували мальовані кольорові реконструкції цих типів розеток та комп'ютерну реконструкцію чолової фасади палацу з такими керамічними прикрасами. За аналогіями, їх прибивали цвяхами до фризів антаблементу верхнього чи усіх поверхів споруди. Різні типи розеток чергували там низками.

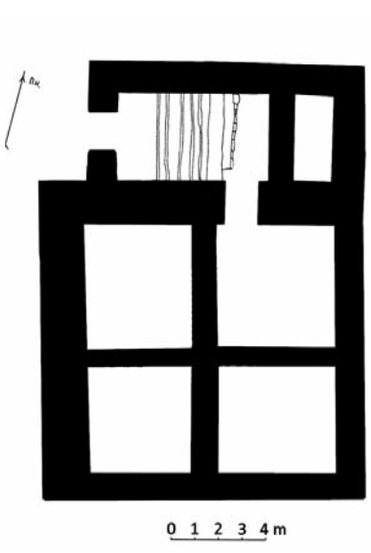

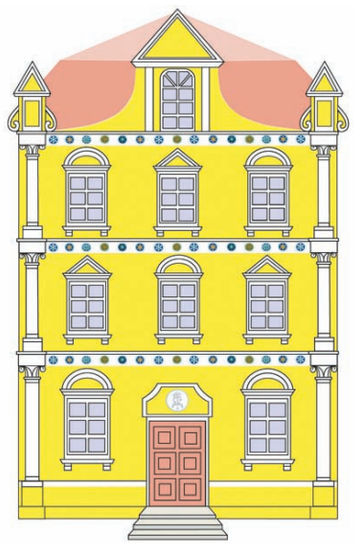

Плян, чільна та бічна поздовжня фасади Мазепиного палацу на батуринській околиці Гончарівці (перед 1700 р.). Реконструкції В. Мезенцева, комп'ютерна графіка С. Дмитрієнка, 2011 р.

Звідти його перенесли лише в декор двох базилікальних храмів Переяслава-Хмельницького і Полтави середини XVII-початку XVIII ст. та Мазепиного палацу на Гончарівці. В інших будовах Батурина та житлах України в цілому такі керамічні оздоби не відомі.

Вірогідними взірцями для створення західньої композиції та синкретичного зовнішнього оформлення гончарівського палацу були зруйновані собори Братського Богоявленського (1690-93 рр.) та особливо Микільського (1690-96 рр.) монастирів Києва і, можливо, Троїцький собор Батурина (коло 1692 р.), залишки якого наша експедиція розкопала у 2006-09 рр. Ці споруди Мазепи поєднували риси бароккової католицької баневої базиліки, адаптованої з архітектурної школи Вільни, з самобутніми формами і орнаментацією православних церков українського барокко. Фризи антаблементу вказаних київських храмів також прикрасили полив'яними розетками за місцевим звичаєм.

Тож Мазепин палац на Гончарівці є найранішим прикладом застосування комбінації декоративних прийомів центральноевропейського та українського (точніше, київського) барокко у світській архітектурі козацької держави. Він явно належав до іншого типу, ніж відомі нам цегляні одноповерхові чи зрідка двоповерхові світлиці та кам'яниці козацької старшини, зведені й оформлені згідно з народньою традицією. Його вертикальний багатоярусний дизайн, центричне плянування і змішаний стиль убору екстер'єру не знаходять аналогій у житловій архітектурі Гетьманщини.

Підлоги гончарівського палацу були вкриті фігурними теракотовими та полив'яними плитками блакитного й зеленого кольорів. Огрівальні печі та ватрани облицьовували високохудожні кахлі з рельєфними рослинними і геометричними візерунками місцевого походження і сюжетними зображеннями. Багато з кахлів вкриті зеленою чи різнобарвними поливами. У Торонтському університеті комп'ютерним методом відтворені зображення янголів з розпростертими крилами на розбитих поліхромних полив'яних і теракотових кахлях. Такий образ янгола (putto) запозичили з бароккового образотворчого мистецтва Заходу.

Студентка історії Чернігівського університету і учасниця розкопок у Батурині Людмила Мироненко спеціяльно досліджує кахлі й розетки Мазепиного палацу під науковим керівництвом Ю. Ситого. Тут передруковано її цікаву графічну реконструкцію простішої монохромної полив'яної кахляної печі-груби, що опалювала й прикрашала цей палац.

У 2009-10 рр. серед решток палацу на Гончарівці археологи знайшли багато уламків керамічних плит із зображенням герба з монограмою Мазепи. Деякі з плит є теракотові, а інші вкриті синьою, блакитно-зеленою, білою і жовтою поливою. Правдоподібно, вони вінчали портали входів до палацу. Ю. Ситий вважає, що геральдичні плити також розміщувались низкою у вигляді фризу на його фасадах. Мабуть, полив'яні плити оздоблювали чільну фасаду, а дешевші теракотові — бічні фасади.

Дослідникам вдалось встановити їх розмір (41 х 33.5 см) і зробити мальовані та комп'ютерні реконструкції теракотової і полив'яної поліхромної гербових плит. Вони мають рельєфи якоро-подібного хреста, півмісяця з людським обличчям та шестикутної зірки в обрамленні гірлянд з листям і квітами, які завиваються кільцями у барокковому стилі. Геральдичні символи оточує вісім кириличних літер — І. М. Г. В. Ц. П. В. З., — що є абревіятурою імени та гетьманського титулу Мазепи, котрий включав титул його сюзерена, російського царя. В. Мезенцев пропонує наступне прочитання восьми літер на реконструйованих геральдичних плитах з опорядження палацу на Гончарівці: **І**ван **М**азепа, **Г**етьман **В**ійська **Ц**арської **П**ресвітлої **В**еличности **З**апорізького.

Відзначимо, що в цій монограмі титул монарха незвичайно скоротили. Там бракує літери Є (**Є**го) від тогочасного офіційного царського титулу російською мовою: **Єго** Царского Пресветлого Величества. Більшість зразків Мазепиних гербів, що дійшли до нас, мають дев'ять ініціялів звичайного повного титулу гетьмана російською мовою — І. М. Г. В. Є. Ц. П. В. З.: **І**ван **М**азепа **Г**етман **В**ойска **Є**го **Ц**арского **П**ресветлого **В**еличества **З**апорожского. Однак монограми з подібним скороченням чи цілковитим вилученням звідти монаршого титулу відомі, наприклад, на геральдичних емблемах Мазепи, викарбуваних на срібних шатах кіоту ікони, кухлі, медальйоні та інших металевих мистецьких витворах, фундованих гетьманом. Чотири з них експонувались на виставці «Україна — Швеція: на перехрестях історії», яка відбулась в Українському музеї у Нью-Йорку минулого року.

Це є перша знахідка Мазепиного герба у Батурині та його унікальне зображення різнобарвною поливою на кераміці. Композиція, рельєфний малюнок і колірна гама геральдичних символів, літер та їх облямування переплетеними стилізованими гірляндами на плитах з Гончарівки мають спільні та своєрідні риси у порівнянні до різноманітних відомих дизайнів герба гетьмана. Переважна більшість з них є монохромні чи втратили кольори.

Мальовані реконструкції п'яти типів фраґментованих керамічних полив'яних розеток з декору фасад гончарівського палацу С. Дмитрієнка (зверху) та Ю. Ситого, 2010 р.

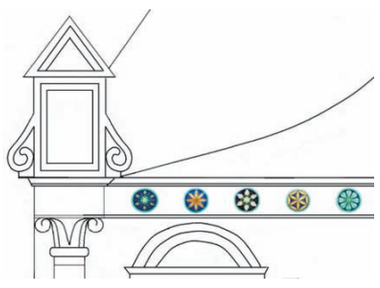

Розташування п'яти типів полив'яних розеток на фризі антаблементу палацу Мазепи. Реконструкція В. Мезенцева, малюнок С. Дмитрієнка, 2010 р.

Глазуровані розетки XVII-XVIII ст. з фондів Національного заповідника "Софія Київська". Фото В. Мезенцева, 2005 р.

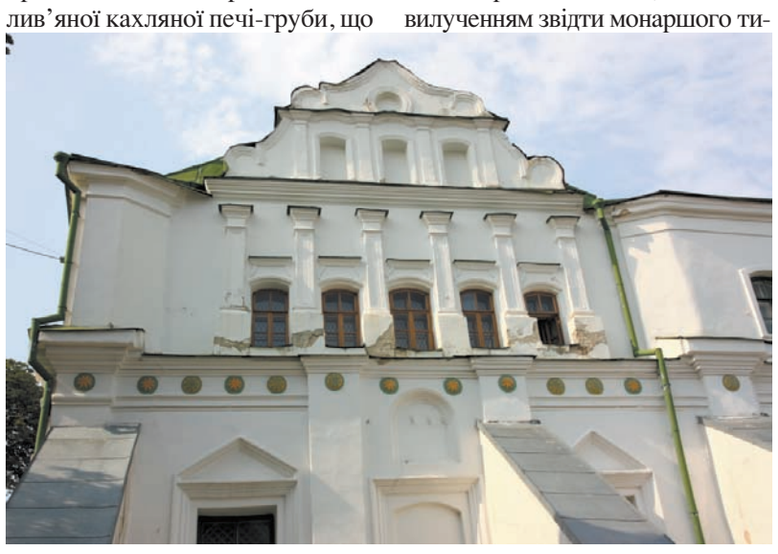

Низка керамічних розеток на фризі антаблемента друкарні XVIII ст. Києво-Печерської Лаври. Світлина В. Мезенцева.

Розбита глазурована кахля з зображенням янгола з обличкування печі палацу Мазепи на Гончарівці. Комп'ютерна реконструкція В. Сидоренка за фото В. Мезенцева, 2010 р.

Цей прийом опорядження антаблементу полив'яними поліхромними розетками широко використовували в мурованій церковній та монастирській архітектурі Києва гетьманського періоду.

Фраґменти полив'яних пічних кахлів з рельєфним рослинним візерунком. Розкопки Гончарівки 2010 р. Фото В. Мезенцева.

В. Мезенцев гадає, що керамісти-кахлярі, котрі формували та розписували поливою геральдичні плити з Гончарівки взорували на ілюстрації київських чи чернігівських стародруків кінця 1680-90-х рр. з численними гербами Мазепи, скоріше за все, на ґравюри Івана Щирського (бл. 1650-1714 рр.). Гетьман також міг замовити цьому знаменитому художникові києво-чернігівської ґраверської школи намалювати оригінальний ескіз свого герба, на основі якого керамісти виготовили теракотові й полив'яні геральдичні плити для убору батуринського палацу. Так припускається вплив графічного мистецтва Києва й Чернігова на дизайн новознайденого Мазепиного герба.

За оцінкою Ю. Ситого, пічні кахлі, геральдичні плити та розетки гончарівського палацу є найкращими зразками кахлярського ремесла України кінця XVII-початку XVIII ст. Він вважає, що Мазепа сам замовив набір та декор керамічних прикрас для своєї столичної резиденції і вони свідчать про його витончений артистичний смак. На думку дослідника, ці облицювальні деталі виготовили найдосконаліші майстри кахлі Гетьманщини, яких гетьман запросив до Батурина з Києва. Це узгоджується з висновком В. Мезенцева про перенесення засобу орнаментації фасад палацу Гончарівки полив'яними розетками з київської архітектури.

Таким чином, палац Мазепи на батуринській околиці Гончарівці виділявся монументальністю, багатоповерховістю, модною західньою барокковою архітектурою та розкішними керамічними оздобами київського ґатунку серед тогочасних цивільних споруд козацької держави.

У 2009-10 рр. археологи почали стаціонарні й розвідкові дослідження залишків сусідніх з палацом дерев'яних будов і запропонували перші гіпотетичні комп'ютерні реконструкції цього архітектурного комплексу в природному середовищі Батурина. У 2009-10 рр. за 36 м на південь від палацу експедиція майже повністю розкопала котлован великого зрубного житла з ґанком Мазепиного подвір'я. Воно мало розміри близько 9 х 9 м та глибокий підвал (7.25 х 7.7 м) для зберігання припасів. Здогадно, хата мала наземний поверх на чотири кімнати і була приміщенням для гостей, прислуги, чи вищевказаних іноземних фахівців. Документи згадують «покоєву хату» на садибі Мазепи, де він приймав московського боярина у 1707 р.

Торішні археологічні досліди виявили, що це житло було пограбоване нападниками у 1708 р., але не спалене. Мешканці навколишніх слобід чи сіл довершили грабунок полишеного зрубу і в другій чверті XVIII ст. розібрали для перевикористання його колоди.

Писемні джерела неодноразово повідомляють про дерев'яну церкву, яку побудували поблизу гетьманського палацу до 1700 р. Храм пережив погром Батурина 1708 р., але з того часу стояв у запустінні з частково втраченим іконостасом. За Розумовського цієї церкви вже не існувало. Документи згадують замкового священика Василя Пескового, котрий мав свій двір на Гончарівці й загинув у вирі повстання мазепинців.

Минулого року приблизно за 30 м на північний захід від палацу наша розвідкова траншея відкрила рештки дерев'яної нежитлової споруди з підклітом XVII-XVIII ст. Улітку експедиція плянує розкопати її і перевірити гіпотезу про розташування там садибної церкви.

Поруч з цією будовою знайшли рідкісний масивний хрест з мідяного сплаву в формі чотирилисника (квадрифолій) розміром 8,2 х 5,5 см XVII ст. На ньому є рельєфи Розп'яття та на зворотньому боці, можливо, св. Іллі Пророка, погруддя святих на заокруглених кінцях хреста та грецькі написи. Такий тип хреста називається «наперсним» і носили його на ланцюжку поверх пастирського облачення. За Мазепи його носило найвище духовенство. Знайдений хрест також міг бути реліквією, привезеною з місць християнського паломництва чи пов'язаною з культом якогось святого, і зберігатись у церкві чи гетьманському палаці. Чи не загубили його під час пограбування Мазепиного двору?

1995 р. за 50-70 м на південний захід від палацу виявили залишки поварні, комор, льохів та інших дерев'яних господарчих і службових будівель цього комплексу. Археологи також відкрили споруди, попередньо інтерпретовані як завалені колодязь і підземний хід, що прямує до схилів берега Сейму. Описи Батурина 1726 р. та 1760 р. повідомляють, що на Гончарівці та сусідніх слободах знаходились садиби двох кухарів і дванадцяти слуг Мазепи та склади для возів та реманенту. Там також селились гончарі й землероби до і після подій 1708 р.

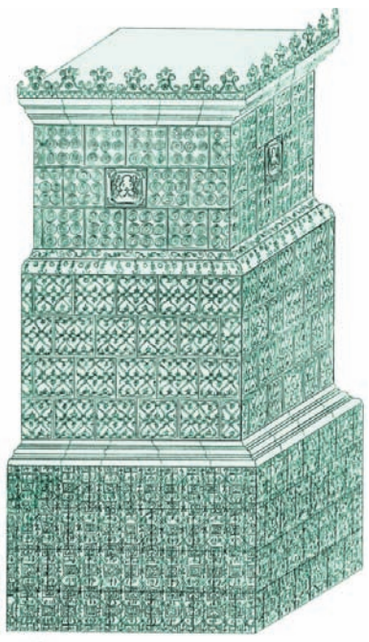

Піч з покоїв Мазепи на Гончарівці, облицьована зеленими полив'яними кахлями з рослинно-геометричним орнаментом. Реконструкція і малюнок Л. Мироненко, 2011 р.

☛ *Історико-арх. ... стор. 10*

ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ГЕТЬМАНСЬКИХ РЕЗИДЕНЦІЙ БАТУРИНА

➥ *Закінчення з стор. 9*

На Гончарівці стояв двір прилуцького полковника Дмитра Горленка (1660-1731 рр.), одного з довірників і однодумців Мазепи. Він вірно послідував за Мазепою до шведського табору, еміґрував з ним до Молдови і виконував дипломатичні місії у Туреччині. Коли Горленко повернувся в Україну 1714 р., то був засланий з родиною на 15 років до Москви, де і помер. Ці згадані у джерелах садиби ще не льокалізовані.

Розвідкові археологічні дослідження 1995-2010 рр. показали, що Мазепине подвір'я займало незначну площу коло 2.5 га на північно-східній ділянці території Гончарівки, оточеної валом (біля 9 га). Дотепер на її більшій частині на захід і південь від гетьманського двору знайдено ще мало слідів заселення у XVII-початку XVIII ст. За описами Батурина 1725 р., 1726 р. та 1760 р. Мазепин двір мав сад, а в межах валів Гончарівки були невеликий березовий гай та орне поле.

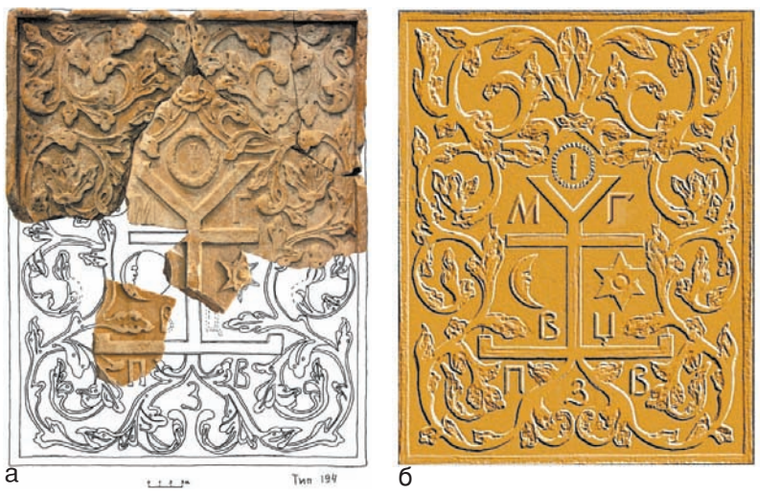

Комп'ютерні реконструкції фрагментованої теракотової плити з гербом та монограмою Мазепи від оздоблення екстер'єру його палацу на Гончарівці, 2010 р.: В. Сидоренка за фото В. Мезенцева (а), С. Дмитрієнка та В. Мезенцева (б).

Керамічна глазурована плита з гербом і монограмою Мазепи з опорядження фасад його гончарівського палацу. Мальована реконструкція В. Мезенцева та С. Дмитрієнка, 2010 р.

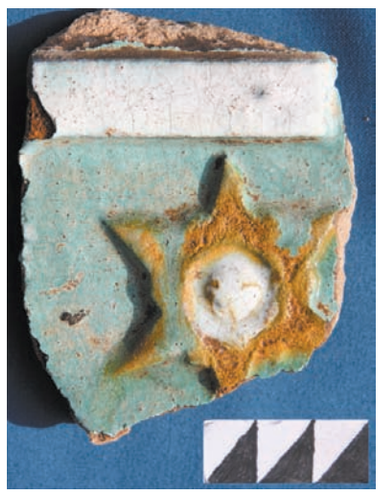

Уламок керамічної глазурованої плити із зображенням шестикутної зірки, геральдичного символа Мазепи. Розкопки Гончарівки 2010 рр. Світлина В. Мезенцева.

Розкопки котловану зрубного житла («покоєва хата») Мазепиної садиби на Гончарівці у 2010 р. Фото В. Мезенцева.

Експедиція також провела розкопки на місці пам'ятника гетьманові Пилипові Орликові (1710-42 рр.), найближчому соратникові Мазепи та авторові Української Конституції 1710 р., який держава готувалась встановити біля батуринського Археологічного музею. Археологи відкрили там залишки жител і зернових ям князівської й козацької діб та шар згорілої забудови, що лишився від великої пожежі міста у 1708 р. Сумно, що теперішні державні фінансові скорочення зупинили спорудження в Батурині цього монумента, а також цікавого бронзового пам'ятника козакам як оборонцям віри та української Церкви.

Плян-схема укріпленої садиби Мазепи на околиці Батурина Гончарівці за В. Коваленком і Ю. Ситим. Комп'ютерна графіка С. Дмитрієнка, 2011.

Нездійснений амбітний проєкт побудови меморіяльних каплиці та собору, присвячених 300-річчю Батуринської трагедії 1708 р., біля цитаделі. Комп'ютерна композиція 2008 р. Фонди Батуринського заповідника.

Окрім археологічних знахідок, згаданих вище, у ході торішніх розкопок решток споруд на Гончарівці знайдено три срібні монети польського короля Сигізмунда III Вази (1587-1632 рр.), дві російські мідяні монети, два імпортні керамічні мундштуки від голляндських люльок, теракотову декоровану козацьку люльку (чубук) та бронзовий литий біконічний ґудзик з рельєфною орнаментацією місцевої продукції XVII-XVIII ст. Багато фрагментів потрощеного і оплавленого скляного посуду, обпалених полив'яних кахлів та плиток підлоги палацу, мідяний ґудзик від російського армійського мундиру, свинцева мушкетна куля, уламки залізних замків і ключа є археологічними свідченнями про захоплення, пограбування і спалення Мазепиної резиденції у 1708 р.

На визначній виставці «Україна-Швеція» в Українському музеї Нью-Йорку в 2010 р. були представлені майстерні кахлі та дві позолочені мідяні ікони Богородиці з Христом-Немовлям XVII-XVIII ст., які знайдені нами у Батурині й зберігаються в його Археологічному музеї. На виставці «Україна-Швеція», влаштованій 2008 р. у Києві, демонструвалось кілька металевих артефактів з батуринських розкопок.

Археологічні та історичні досліди решток валів і бастіонів, мурованого палацу та дерев'яних споруд подвір'я Мазепи на околиці Батурина Гончарівці збагатили наші знання про ще недостатньо вивчені фортифікацію, архітектуру, декор, плянування і забудову багатих заміських садиб-замків українських гетьманів. В результаті десятилітніх розкопок там українсько-канадської експедиції ця гетьманська резиденція стала найкраще дослідженою археологічно і найважливішою в Україні.

* * *

Незважаючи на політичні зміни в Україні та бюджетні скорочення минулого і цього року Батуринський Національний історико-культурний заповідник (директорка Наталя Реброва) успішно продовжує музейну, екскурсійну і науково-дослідницьку роботу, тісно співпрацює з археологами та сприяє нашим розкопкам, видає гарні путівники, буклети і свою газету та провадить конференції з вивчення гетьманської столиці. Батурин лишається одним з найпопулярніших центрів туризму України. Минулого року його музеї та архітектурні пам'ятки оглянуло 170,000 туристів з України та зарубіжжя, що є незначно менше, ніж у рекордному 2009 р. (212,000 відвідувачів).

13 листопада 2010 р. заповідник організував відзначення річниці Батуринської трагедії 1708 р. з церемонією перепоховання решток загиблих, які ми знайшли в ході розкопок кладовища Троїцького собору на фортеці у 2009 р. Були присутні працівники заповідника, мер міста, парох Покровської церкви УПЦ КП о. Роман Кривко, Батуринський козацький полк та інші батуряни, археологи В. Коваленко, Ю. Ситий, члени нашої експедиції, студенти та аспіранти Чернігівського університету.

18 березня дирекція заповідника провела заходи на честь дня народження гетьмана Кирила Розумовського, а 20 березня вшанувала гетьмана Івана Мазепу з нагоди його дня народження. У відбудованій гетьманській резиденції на цитаделі відкрили виставку, присвячену Мазепі. В сусідній Воскресінській церкві о. Кривко відправив Службу Божу за вічний спокій його душі.

12-13 травня у заповіднику відбулась чергова наукова конференцію на тему «Батуринський Свято-Микільський Крупицький монастир як релігійний, господарський та культурний осередок». З підтримкою Чернігівського університету, особисто декана історичного факультету проф. О. Коваленка, заповідник організував десять подібних конференцій та видав збірники їх матеріялів. Цього року вийде з друку така чергова збірка академічних статтей «Батуринські читання 2009».

15-17 квітня в Чернігівському університеті відбулась щорічна (десята) міжнародня студентська археологічна конференція з публікацією збірника тез доповідів. Сім праць там присвячено історії та старожитностям Батурина середньовічної та козацької діб. Вони написані студентами, учасниками наших розкопок під науковим керівництвом В. Коваленка та Ю. Ситого і двома співробітницями музеїв Батуринського заповідника. Тож інтерес молодих вчених в Україні до студій гетьманської столиці лишається високим і достатня кількість студентів збирається взяти участь в подальших розкопках Батурина.

* * *

Улітку українсько-канадська експедиція продовжить археологічні дослідження залишок садиби Мазепи на Гончарівці та пошук мурованих будов і поховань жертв трагедії 1708 р. на фортеці Батурина. Враховуючи теперішню політичну і економічну сітуацію в Україні, годі й сподіватись на значну державну субсидію на ці розкопки, як у минулі роки. Чернігівська обласна адміністрація плянує надати скромну фінансову допомогу, якої вистачить лише на транспортацію експедиції. Тому археологи звертаються до українських організацій, фундацій, кредитівок, компаній, громад та меценатів у Канаді та ЗСА з проханням надалі підтримувати Батуринський проєкт. Тих добродіїв, які бажають допомогти новим археологічним, історичним та архітектурно-мистецьким студіям Батурина, відтворенню вигляду зруйнованих споруд Мазепиного двору та публікації результатів цих дослідів, ласкаво просимо надіслати чеки з пожертвами за адресою: **Prof. Zenon Kohut, Director, Canadian Institute of Ukrainian Studies, 430 Pembina Hall, University of Alberta, Edmonton, Alberta, Canada T6G 2H8. Будь-ласка, випишіть Ваші чеки на: "Canadian Institute of Ukrainian Studies, Re/Memo: Baturyn Project".** Цей інститут надішле Вам офіційну посвідку для сплачування податків. Усім спонсорам і жертводавцям буде висловлена подяка у пов'язаних з проєктом публікаціях та публічних лекціях.

За додатковою інформацією про Батуринський археологічний проєкт у Північній Америці просимо звернутись до Dr. Volodymyr Mezentsev, 100 High Park Ave., Apt. 808, Toronto, Ontario, Canada M6P 2S2. Тел.: (416) 766-1408. Email: v.mezentsev@utoronto.ca. У В. Мезенцева можна замовити диск DVD з його багатоілюстрованою лекцією «Розкопки і архітектурні реконструкції у Батурині 2008 р. та відзначення 300-ліття Батуринської трагедії» українською мовою (45 хв.), а також диск DVD-NTSC чи відеокасету VHS-NTSC з професійним науково-популярним документальним фільмом про історію і культуру Батурина козацьких часів та розкопки міста у 2001-02 рр. українською чи англійською мовами. Цей фільм успішно демонструвався на вищезгаданій виставці «Україна-Швеція» в Українському музеї Нью-Йорку і дістав схвальні відгуки від відвідувачів та музейної адміністрації.

В Україні за довідками про розкопки Батурина, будь-ласка, звертіться до д-р Володимира Коваленка, Чернігівський національний педагогічний університет, вул. Гетьмана Полуботка, 53, Чернігів 14013, Україна. Тел.: (462) 774-296. Email: vpkarh@ukr.net. Від керівництва Батуринського проєкту щиро дякуємо українцям Канади та Америки за щедру підтримку протягом десяти років і сподіваємось з Вашою допомогою відкрити нові сторінки славної й драматичної історії столиці козацької України та головної резиденції великого гетьмана Івана Мазепи.

Мідяний хрест XVII ст., знайдений біля здогадного місця розташування садибної церкви. Фото В. Мезенцева.

Мурований палац та відомі сусідні дерев'яні споруди Мазепиного подвір'я на Гончарівці. Гіпотетична реконструкція В. Мезенцева, малюнок і комп'ютерний дизайн С. Дмитрієнка, 2011.

Проф. Зенон Когут (директор КІУС)
Д-р Володимир Мезенцев (КІУС)
Д-р Володимир Коваленко (ЧНПУ)
Юрій Ситий (ЧНПУ)

Відзначення роковин загибелі Мазепиної столиці у 2010 р. Батуряни й гості несуть квіти до пам'ятного хреста жертвам трагедії у цитаделі. Служба за упокій їх душ (о. Роман Кривко) перед похованням знайдених решток загиблих у крипті Воскресінської церкви. Фото В. Коваленка.